

Het onleesbare schrift van een meesterlijk kalligraaf

Mahjoub Ben Bella brengt op abstracte wijze
erg verscheidene werelden bij elkaar

Paul Depondt

résumé
p. 153

Toen eind 2013 tot begin 2014 de Frans-Algerijnse kunstenaar Mahjoub Ben Bella (*1946) in het Rijselse Musée de l'Hospice Comtesse exposeerde, wees de curator van de tentoonstelling, Delphine Rousseau, op de “bezwerende kleuren” van zijn doeken en aquarellen. De titel van de expositie, *La couleur incantatoire*, verwees naar de betovering die uit zijn werk sprak, repetitieve bezweringsformules die Ben Bella in zijn jeugd jaren in het “universeel soefisme” ontdekte. Het “universeel soefisme” is een stroming waarin de denkbeelden van het soefisme met

Mahjoub Ben Bella (*1946) – Foto Serge Deleu.

het westerse denken werden verbonden. Mahjoub groeide op in zo'n Soefi-gemeenschap en dat "open denken" werd uiteindelijk ook zijn artistieke programma en kunstzinnige credo. Dat droeg hij uit in de academie in Kamerijk (Cambrai), waar hij les gaf aan de École des Beaux-Arts, tijdens zijn performances en stedelijke ingrepen, tijdens zijn reizen – altijd vergezeld met koffers vol sprekende schetsboeken. In die bagage zaten veel verf en penselen om "wisselwerkingen" tussen culturen vast te leggen zonder daarbij de eigen sporen en erfenis te verloochenen. Hij is, zoals aan weerszijden van de Middellandse Zee wordt gezegd: "Le fils d'orient imprégné d'occident." Een voet in het geboorteland, en een andere in Frankrijk.

Grootmeester in kalligrafische abstractie

Mahjoub Ben Bella is op 20 oktober 1946 in het Algerijnse Maghnia geboren, maar leeft en werkt al jaren in het Franse Tourcoing. Vooraleer hij, naar eigen zeggen, "door Frankrijk werd geadopteerd", volgde hij teken- en decoratielessen aan de École des Beaux-Arts van Oran in Algerije. Nog geen twintig jaar oud kon hij zijn artistieke opleiding voortzetten in de kunstschool van Tourcoing en voltooien aan de prestigieuze Parijse École Nationale Supérieure des Beaux-Arts.

Hij heeft, al sinds hij in 1975 naar Tourcoing verhuisde, altijd Algerijnse ornamentiek en abstracte schriftuur met westerse of Franse invloeden in zijn kunstpraktijk vermengd. Ben Bella, neef van de eerste president van het onafhankelijke Algerije (Mohammed Ahmed Ben Bella die in 2012 in Algiers overleed) heeft nooit zijn "roots" verloochend. Het is de kwintessens van zijn werk. Maar dat werd niet door iedereen gewaardeerd. Pas in 2008, tijdens de opening van het MAMA – het Musée d'Art Moderne d'Alger, werd een groot overzicht van zijn werk getoond in een Algerijns museum.

Hij is niet alleen schilder en tekenaar, maar realiseerde ook monumentale werken, vooral in Tourcoing en Rijsel: grote wandschilderingen (of keramische tegelwerken) voor scholen, de metro, een luchthaven en stadskernen. Daarnaast is hij ook een performer en organiseerde hij happenings. Hij schilderde op het wielersparcours van Parijs-Roubaix een twaalf kilometer lang schilderij. Ben Bella is een geëngageerd kunstenaar. Voor het stadion van het Engelse Wembley, bij een festival waar ook Bob Dylan het podium besteeg, schilderde hij een "hommage aan Nelson Mandela". Hij is, zoals hij zelf zegt, heel productief. Ben Bella maakte meer dan 18.000 schilderijen en ruim 60 kilo tekeningen en aquarellen. Hij vervaardigde assemblages met in verf gedrenkte latjes en hout van weggegooid verpakkingskratten en begon in de Manufacture van Desvres (Pas-de-Calais) bestaande keramische voorwerpen te beschilderen. Alles is voor hem bruikbaar en van waarde.

Zijn werk is zeer verwant met het oeuvre van de Belgische Cobraschilders Pierre Alechinsky (*1927) of Christian Dotremont (1922–1979), met het schrift op hun schilderijen. Het werk van Ben Bella is de schriftuur van een

kalligraaf. Het gaat om gestes, het slopend schilderen en tekenen, om een “litanie” of een “mantra” van tekens, een op- en neergaan van de tekens, een choreografie en naar zijn eigen zeggen een muzikaliteit van verf en tekens. Hij volgt het driftige spel van de penselen. Net als Alechinsky laat hij het penseel schilderen. De dichter Dotremont maakte “logogrammen”, snel geschilderde werken waarin het penseel aan het woord was. Het was niet de kunstenaar die sprak maar het penseel. De jazz van het schilderen. Werk van Ben Bella kreeg veelbetekenend de titel *Jazz*.

“La peinture en corps”, schreef de Franse kenner van het surrealisme Gérard Durozoi in de catalogus van het Musée de l’Hospice Comtesse. Het schilderen is een dans waarin het hele lichaam met alle zintuigen meespeelt. Je hoort het krassen van de penselen, je ruikt de verf. Bij Ben Bella speelt het ritme een belangrijke rol bij het maken van zijn schilderijen, de spanning en de cadans, de blinde snelheid. Een van de mooiste werken van Ben Bella, op Koreaans papier, is een dubbeltekeningetje *Spirale* (zie p.122) met links een “ingelijste” spiraal en rechts een al evenzeer omlijst “gouden oppervlak”. Het zegt veel: het toont op de een of andere manier aansluiting bij de Japanse stijl van Pierre Alechinsky, die altijd spiralen gevangen hield in een lijst, en met het GOUD van Yves Klein. In al het werk van Ben Bella ontdek je zowel het spoor naar zijn jeugd als naar de wereld waarin hij nu leeft en werkt. Zijn tekeningen, met een grote verscheidenheid aan verwijzingen naar vreemde culturen, tonen zijn interesse voor het andere en het onbekende. In zijn *carnets* legt hij zijn reisindrukken vast. Maar telkens zoekt hij ook, wanneer hij tekent of schildert, de vruchtbare ontmoeting tussen die culturen en zijn geboorteland.

Zoals Eugène Leroy

Zo kijkt hij ook naar het werk van andere kunstenaars en oude meesters. Hij hanteert graag het woord “hommage” omdat hij zijn bewondering wil uitdrukken en wil verwijzen naar leermeesters. Veel van zijn schilderijen zijn dan ook uitdrukkelijke citaten uit de kunst, weliswaar grotendeels met zijn techniek van arabesken en wisselend coloriet verdoezeld, verwijzingen naar schilderijen die hij in musea zag. Het zijn parafraseringen van het werk van Eugène Delacroix, Francisco José de Goya y Lucientes, Henri Matisse, Pablo Picasso, maar ook schilders als Sam Francis, Mark Tobey of Jackson Pollock.

Op zijn expositie in het Musée de l’Hospice Comtesse in Rijsel hingen zijn schilderspaletten, meer dan een tiental, een muur met gemorste of juist uitgezochte verf, een eerbetoon aan zijn vroegere stadgenoot Eugène Leroy (1910–2000). De schilder van de “verdoezeling” zocht, net als Ben Bella, de abstractie in de figuratie. Waarschijnlijk zijn veel abstracte of conceptuele kunstenaars, ook Jackson Pollock of zelfs Yves Klein, figuratiever te werk gegaan dan we vermoeden. Eerst het kijken, dan het zien, dan het schilderen. Daarom zijn in veel werk van Ben Bella sporen te zien van bewondering voor zulke kunstenaars die “beelden” wegmoffelen in het zwart, goud of

scherpe blauw van hun schilderijen. Geen kunstenaar neemt het ongewisse als uitgangspunt, er gaat aan elk schilderij altijd een waarneming vooraf – al was het maar het kijken naar de einder. Een landschapsschilder is daarom ook een “abstract” schilder. De hele artistieke carrière van Eugène Leroy begon toen hij op vijftienjarige leeftijd het “Joodse bruidje” van Rembrandt zag. Dat schilderij was onvergetelijk. Het “bruidje” werd later een motief voor zijn eigen doeken. Al heel vroeg koos hij heel klassieke thema’s, tafere-len van oude meesters, bloemstukken, zeezichten, ook heel veel zelfportret-ten – zoals Rembrandt. Wat je ziet, is continuïteit in de verfijning van zijn kleurenpalet, een steeds verdergaand verdonkeremanen van de nog altijd in de verfpasta verzonken motieven of onderwerpen, een consolidering van het schildersavontuur dat hij al na het zien van het “bruidje” met grote hardnekkigheid was begonnen, een regelrechte ode aan de “peinture”. Leroy overschilderde zijn schilderijen, laag op laag, zodat motieven haast verdwenen in de verfklonters – al zei hij dat hij helemaal geen “materieschilder” was, ook geen abstract schilder, omdat hij altijd vanuit de figuratie werkte. Hij was een uitgesproken Einzelgänger die tot geen enkele schilderschool behoorde. Hij had maar één stijl, de stijl “Leroy”, in het voetspoor van Rembrandt. In de sedimenten van zijn oeuvre herken je, als je goed kijkt, de resonantie van de oude meesters. Naast de grote invloed van de oude Hollandse meesters vond hij ook inspiratie voor zijn manier van werken bij Jean Fautrier – het Franse aandeel in het werk van Leroy – met het aftasten van het materiaal en het ophopen van de verf tot een lichtgevend reliëf.

Zo gaat ook Ben Bella te werk. De titels van zijn schilderijen herinneren aan het diep in de verf verscholen onderwerp. Wanneer je echter goed kijkt, duiken vanuit de soms kwistig op de doeken aangebrachte tekens figuren op, *Trois femmes à la fontaine*, *Quatre masques*, of tafere-len van andere kunstenaars. Het wordt allemaal door het penseel of de penselen – Ben Bella werkt vaak met meer penselen tegelijk – in de composities geabstraheerd.

Het schilderij neemt de regie over, zoals op *Déconstruction*, waarbij het werk haast zichzelf vormgeeft. Door die manier van werken vervaagt het oorspronkelijke beeld dat de kunstenaar als uitgangspunt nam, het inspirerende beeld van reisindrukken, stadsgezichten, landschappen maar ook van figuren. Het is, met de ornamentiek van de arabesken, eigenlijk precies dezelfde manier als waarop Leroy te werk ging. Daarom bracht Ben Bella, door het ophangen van zijn schilderspaletten op zijn expositie, hulde aan die “meester van de opgestapelde verf”. Er is meer verwantschap dan je vermoedt.

Een veelheid aan sporen en tekens

De manier waarop Ben Bella werkt, sluit aan bij zijn traditie. Het werk weerspiegelt de lijn van de “textiele metafoor” die je in alle oosterse kunst kunt aantreffen. Het is een soort huid, “een landschap van het denken” – zoals het door kunstenaars wordt uitgedrukt. Het uitgangspunt is zeer conceptueel, het gaat om een denken dat in abstractie veel vertelt, hoe moeilijk dat ook is. Islamitische kunst is niet afbeeldend maar beeldend, het gaat meer over het repeterende principe van motieven en decoraties. Soms bloemenmotieven of andere, vaak zijn het abstracte tekens (ze zijn noch Latijns noch Arabisch), je kunt ze alleen lezen als patronen die eindeloos worden herhaald. Het verbaast dan ook niet dat hij in zijn jeugd, als

een soort hobby, vaak zulke patronen met breinaald en wol heeft geweven.

Eigenlijk trof je in de kalligrafische manier van zich uitdrukken, al in de oertijd, een tekenkundige neiging tot abstractie. Latere lettertekens zijn ook inscripties, tekens die naar iets verwijzen. Maar, in tegenstelling tot wat Ben Bella schildert, zijn het tekens met betekenis. Bij hem gaat het om haast onleesbare hiërogliefen die zich in de verf op het doek hebben verankerd. Dat levert een rijke en steeds uitdijende schakering op aan verrassende abstracte composities. Wat hij zag, of observeerde, verandert Ben Bella in een veelheid aan sporen en tekens. Hij noemt

Mahjoub Ben Bella, *Encres*, 1973, inkt op papier, Privé verzameling
Foto atelier photographique ©SABAM Belgium 2014

L'Écriture illisible du maître calligraphe Mahjoub Ben Bella

L'artiste franco-algérien Mahjoub Ben Bella a grandi dans une communauté soufie, un courant dans lequel les idées du soufisme se retrouvent réunies avec la pensée occidentale. Il a fait de cette « réflexion ouverte » son programme artistique et son credo esthétique qu'il a diffusés tant dans son enseignement à l'École des beaux-arts de Cambrai que dans ses performances et ses interventions urbaines ou encore lors de ses voyages. Il est, comme on le dit des deux côtés de la Méditerranée, « le fils d'Orient imprégné d'Occident ». Un pied dans le pays natal, un autre en France.

Grand-maître de l'abstraction calligraphique

Mahjoub Ben Bella est né le 20 octobre 1946 à Maghnia en Algérie, mais il vit et travaille depuis

de schilder André Masson (1896–1987) *son père spirituel* omdat hij van het fenomeen van de metamorfose het uitgangspunt van elke creatie maakte. Ook hij was een kunstenaar van tekens en lijnvoering. Ook hij vond dat je aan je werk grafische elementen moest toevoegen. Ook hij geloofde rotsvast dat “schrijven” niet alleen een technische aangelegenheid was, maar vooral ook “une pratique corporelle de jouissance”. Dat vind je allemaal terug op de schilderijen en doeken van Ben Bella: het plezier van het schilderen, van het metamorfoser, van het uitwissen van een beeld.

Het schrift van Ben Bella is “une désécriture radicale” – in de woorden van de dichter en kunstenaar Dotremont. Het is een onleesbaar schrift. Tal van schrijvers maar ook filosofen – Henri Michaux of Roland Barthes – hebben gezocht naar een *contre-écriture* en dat tref je ook aan op de doeken van Ben Bella. De schrifttekens, die in de Algerijnse sierkunst of architectuur overal opduiken en die nog betekenis hebben, zijn nu onleesbaar gemaakt. Hun betekenis is bij Ben Bella alleen nog vorm. Vooral in zijn tekeningen en

grafisch werk treedt de schilder op als een meesterlijke kalligraaf. Is hier een schilder aan het werk of een schrijver? Om de dichter Guillaume Apollinaire te parafaseren, die ooit (in 1914) zei *Moi aussi, je suis peintre* (naar aanleiding van teksten die hij op een bijzondere manier had vormgegeven), zou Mahjoub Ben Bella nu kunnen zeggen: *Moi aussi, je suis écrivain.* ■

de longues années à Tourcoing. Après avoir suivi des cours de dessin et de décoration à l'École des beaux-arts d'Oran, il a pu, à vingt ans à peine, poursuivre sa formation artistique à l'École des beaux-arts à Tourcoing avant d'aller l'achever à la prestigieuse École nationale des beaux-arts à Paris.

Depuis qu'il s'est installé en 1975 à Tourcoing, il a toujours mélangé dans sa pratique artistique l'ornementation et l'écriture abstraite algériennes avec des influences occidentales ou françaises. Si Ben Bella n'a jamais renié ses racines, on ne lui en a pas toujours su gré. Ce n'est d'ailleurs qu'en 2008 qu'une grande rétrospective de son œuvre a été exposée dans un musée algérien à l'occasion de l'ouverture du musée d'Art moderne d'Alger.

Outre ses activités de dessinateur et de peintre, il a réalisé aussi des œuvres monumentales, surtout à Tourcoing et à Lille : il s'agit de grandes peintures murales (ou de céramiques) pour des écoles, le métro, un aéroport et des places urbaines. Il organise aussi des événements en tant que performer, p. ex. en peignant une œuvre de 12 km sur le parcours de Paris-Roubaix. Ben Bella est un artiste engagé qui a, par exemple, peint un *Hommage à Nelson Mandela* pour le stade anglais de Wembley. Avec plus de 18.000 tableaux et quelque 60 kilos de dessins et d'aquarelles, on peut affirmer que sa production est considérable. Il a réalisé des assemblages avec de petites lattes trempées dans de la couleur et du bois de cageots d'emballage mis au rebut, alors qu'à la Manufacture de Desvres (Pas-de-Calais) il s'est mis à peindre des objets en céramique existants.

Son œuvre est très proche de celle des peintres belges du groupe Cobra, Pierre Alechinsky (°1927) ou Christian Dotremont (1922–1979), qui intègrent de l'écriture dans leurs tableaux. L'œuvre de Ben Bella est l'écriture d'un calligraphe. Il suit le jeu frénétique de ses pinceaux et, à l'instar d'Alechinsky, il se laisse entraîner par le pinceau. De son côté, le poète Dotremont réalisait des « logogrammes », des œuvres réalisées à grande vitesse dans lesquelles la parole était laissée au pinceau. Chez Ben Bella aussi, le rythme joue un rôle important dans la réalisation de ses tableaux, le rythme, la tension et la cadence. Pas étonnant que des œuvres de cet artiste portent le titre *Jazz*. Partout dans son œuvre, on découvre aussi bien des traces menant vers sa jeunesse que vers l'univers dans lequel il vit et travaille actuellement. Ses dessins révèlent son intérêt pour ce qui est différent ou inconnu jusqu'ici. Il confie ses impressions de voyage à des *Carnets*, mais il n'arrête jamais, en peignant ou en dessinant, de provoquer une rencontre fructueuse entre les cultures étrangères et son pays natal.

Comme Eugène Leroy

C'est avec le même regard qu'il aborde l'œuvre d'autres artistes ou de maîtres anciens. Il se sert volontiers du terme 'hommage' par lequel il tient à exprimer son admiration ou à faire référence à ses maîtres. Et même s'il les cache derrière sa technique d'arabesques et ses coloris très variés, beaucoup de ses toiles sont des citations artistiques explicites ou des renvois à des tableaux qu'il a admirés dans des musées. Il y a ainsi des paraphrases d'œuvres d'Eugène Delacroix, Francisco José de Goya y Lucientes, Henri Matisse ou Pablo Picasso mais aussi de peintres comme Sam Francis, Mark Tobey ou Jackson Pollock.

Lors d'une exposition récente au musée de l'hospice Comtesse à Lille étaient accrochées ses palettes de peintre, un hommage à feu son concitoyen Eugène Leroy (1910–2000). Tout comme Ben Bella, ce peintre de « l'escamotage » recherchait l'abstraction dans la figuration. Il est d'ailleurs probable que bon nombre d'artistes abstraits ou conceptuels aient travaillé de manière plus figurative que nous ne l'imaginons. D'abord regarder, ensuite voir, ensuite peindre. On décèle bien souvent chez Ben Bella des traces de son admiration pour ces peintres qui « escamotent des images » dans le noir, l'or ou le bleu vif de leurs toiles. L'artiste ne part jamais de l'aléatoire, le tableau est toujours précédé d'une perception. C'est pourquoi un paysagiste est, lui aussi, un peintre « abstrait ». Leroy recouvrait ses tableaux, couche par couche, de sorte que ses motifs disparaissaient quasiment dans les gros caillots de couleur, même s'il prétendait ne pas être un peintre « de la matière », ni même un peintre abstrait puisqu'il travaillait toujours à partir de la figuration. Ben Bella opère de façon analogue. Les titres de ses tableaux rappellent les sujets profondément enfouis dans la matière picturale. Mais en y regardant

attentivement, on voit surgir, à partir des signes semés parfois à profusion sur les toiles, des figures ou des tableaux évoqués par d'autres artistes. Dans les compositions de Ben Bella, tout cela se retrouve cependant transformé en abstrait par le ou les pinceau(x) de l'artiste qui travaille volontiers avec plusieurs pinceaux en même temps. Par cette façon d'opérer, l'image originale dont était parti l'artiste – l'impression de voyage inspirante, les paysages urbains ou champêtres mais aussi des figures – s'estompe. C'est en fait exactement la manière dont procédait Leroy. Et c'est pourquoi Ben Bella a rendu hommage à ce 'maître de la peinture accumulée' en accrochant ses palettes de peintre dans son exposition. Il existe en effet plus de parenté qu'on ne pourrait l'imaginer.

Une multiplicité de traces et de signes

La manière dont travaille Ben Bella se situe dans la foulée de sa tradition. Le point de départ est très conceptuel, il s'agit d'une pensée qui raconte beaucoup dans l'abstraction, quelle qu'en soit la difficulté. L'art islamique ne représente pas, il figure. Il se sert plutôt d'un principe répétitif de motifs et de décorations, parfois des fleurs ou d'autres motifs, souvent des signes abstraits (ni latins ni arabes) qu'on ne peut en fait lire que comme des modèles infiniment répétés.

Chez Ben Bella, ce sont des hiéroglyphes presque indéchiffrables qui se sont ancrés dans la couleur sur la toile, ce qui donne un nuancement très riche et sans cesse dilaté de compositions étonnamment abstraites. Il appelle le peintre André Masson *son père spirituel* parce qu'il a fait du phénomène de la métamorphose le point de départ de toute création. Masson aussi a été un artiste des signes et des lignes.

Lui aussi était d'avis qu'il fallait

155 ajouter des éléments graphiques à ses

œuvres. Le plaisir de peindre, de métamorphoser, d'effacer l'image, tout ça se retrouve dans les tableaux de Ben Bella.

Reprenant les mots de l'artiste et poète Dotremont, on peut qualifier l'écriture de Ben Bella de « désécriture radicale », d'écriture illisible. Les signes écrits, surgissant partout dans les arts décoratifs et dans l'architecture algérienne avec le sens qu'ils portent encore, sont rendus illisibles. Chez Ben Bella, leur signification n'est plus que forme. C'est surtout dans ses dessins et son œuvre graphique que le maître se présente comme un calligraphe magistral. Y a-t-il alors un peintre à l'œuvre ou un écrivain ? Mahjoub Ben Bella pourrait dire : « Moi aussi, je suis écrivain. » ■

(Traduit du néerlandais par Michel Perquy)